

5489

س. ه. ک.

۱
۲۹۲

نسخه

تاریخ اجتماعی شیعیان

مفاهیم و کلیات

دکتر محسن الویری

پاییز ۱۳۹۸

الویری، محسن (۱۳۴۱). تاریخ اجتماعی شیعیان؛ مفاهیم و کلیات / محسن الویری؛ ویراستار سعیدرضا علی‌عسکری. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۸.

ده: ۲۹۵ ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۵۰۳: تاریخ اسلام؛ ۱۱۲) (سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)؛ ۲۲۸۲: گروه تاریخ؛ ۱۵۹)

ISBN: 978-600-298-285-8

بها: ۳۳۰۰۰ تومان

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیفا.

کتابنامه: ص. [۲۵۷]-۲۷۸؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. شیعیان - تاریخ. ۲. شیعیان - وضع اجتماعی. ۳. شیعیان - دیدگاه‌های سیاسی و اجتماعی. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی. ج. عنوان.

عنوان

BP ۲۹۹

۲۹۷/۵۳

۵۷۹۷۴۵۰

شماره کتابشناسی ملی

تاریخ اجتماعی شیعیان؛ مفاهیم و کلیات

مؤلف: دکتر محسن الویری (دانشیار دانشگاه باقرالعلوم علیه‌السلام)

«پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» و «سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده

تحقیق و توسعه علوم انسانی»

ویراستار: سعیدرضا علی‌عسکری

صفحه‌آرایی: کاما

چاپ اول: پاییز ۱۳۹۸

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - جعفری

قیمت: ۳۳۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای ناشران محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است

قم: شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۳۲۱۱۱۱۰ - ۰۲۵ (الستارک: ۳۲۱۱۱۲۰)؛
نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص.ب. ۳۱۵۱ - ۳۷۱۸۵ ● تهران: خیابان انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰ - ۰۲۱؛
مرکز پخش: قم: خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۶ - ۳۷۸۴۲۶۳۵ - ۰۲۵

www.rihu.ac.ir

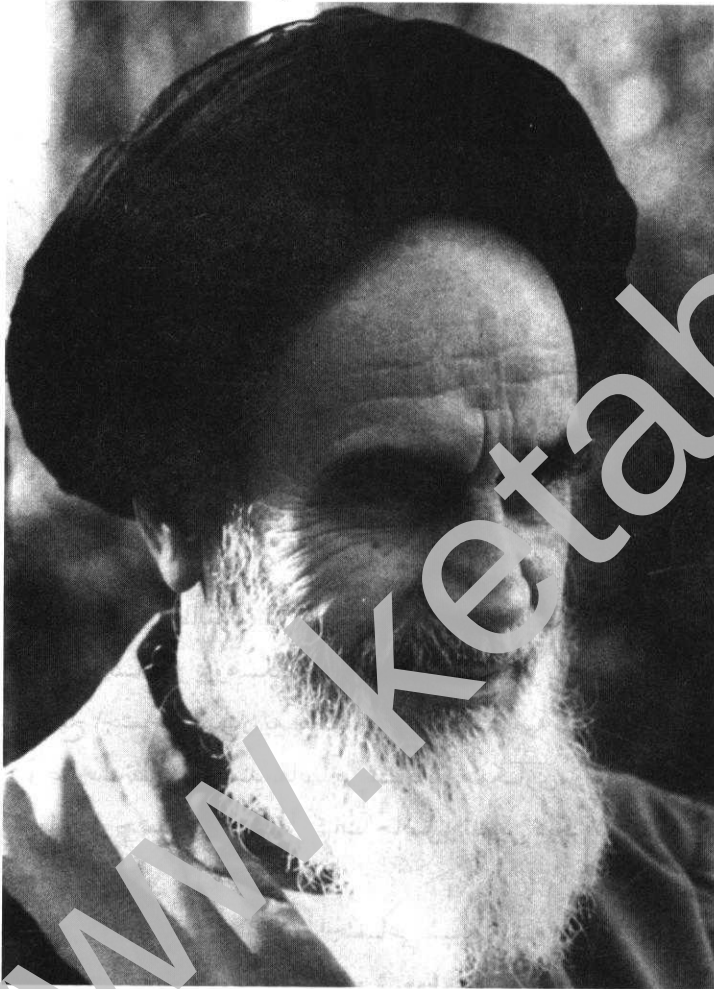
info@rihu.ac.ir

تهران: بزرگراه آل احمد، تقاطع پل یادگار امام، روبه‌روی پمپ گاز، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)،
تلفن: ۴۴۲۴۶۲۵۰، نمابر: ۴۴۲۴۸۷۷۷ ● تهران: خ انقلاب، خ ابوریحان، ش ۱۰۷ و ۱۰۹، تلفن: ۶۶۴۰۸۱۲۰، نمابر: ۶۶۴۰۵۶۷۸

مرکز پخش، نمایشگاه و فروشگاه «سمت»: تهران: روبه روی دانشگاه تهران، حد فاصل خیابان‌های فخر رازی و دانشگاه، مجتمع
تجاری - اداری پارسا، واحدهای ۲۰۱ و ۷ و ۸، تلفن: ۶۶۴۰۸۱۲۰ - ۶۶۴۰۸۱۴۵ - ۶۶۴۱۷۸۵۷ (فروشگاه)، نمابر: ۶۶۴۰۵۶۷۸

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

اسلام برای همه است. اسلام از توده پیدا شده است و برای توده کار می‌کند؛ اسلام از طبقه بالا پیدا نشده است. پیغمبر اکرم از همین جمعیت پایین بود، از همین توی جمعیت پا شد و قیام کرد. اصحاب او از همین مردم پایین بودند.

پیام پژوهش

نیاز گسترده دانشگاه‌ها به منابع و متون درسی با نگرش اسلامی در رشته‌های علوم انسانی و محدود بودن امکانات مراکز علمی و پژوهشی که خود را موظف به پاسخگویی به این نیازها می‌دانند، ایجاب می‌کند امکانات موجود با همکاری دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی در مسیر اهداف مشترک به خدمت گرفته شود و افزون بر ارتقای کیفی و کمی منابع درسی از دوباره‌کاری جلوگیری به عمل آید.

به همین منظور، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه هفتاد و پنجمین کار مشترک خود را با انتشار کتاب تاریخ اجتماعی شیعیان به جامعه علمی کشور عرضه می‌کنند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، ما را در جهت ارتقای کیفی کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

کتاب حاضر به عنوان منبع درسی تاریخ اجتماعی شیعیان به ارزش ۲ واحد و نیز برای دانشجویان رشته‌های تاریخ اسلام، تاریخ تشیع و شیعه‌شناسی در مقطع کارشناسی ارشد قابل استفاده است. امید است که افزون بر جامعه دانشگاهی سایر علاقه‌مندان نیز از آن بهره‌مند شوند.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

سازمان سمت

تقدیم به:

مردم

که خداوند (رعد، ۱۷) درباره آنها گفت هر آنچه آنان را سود رساند در زمین می ماند و جز آن، کفی است روی آب که به کناری افکنده می شود.

محسن الویری

فهرست مطالب

۱	مقدمه
۵	فصل اول: چستی تاریخ اجتماعی و تاریخ اجتماعی شیعیان
۵	سودمندی یا ناسودمندی تعریف تاریخ اجتماعی
۷	رویکرد منتخب برای تعریف تاریخ اجتماعی
۸	مروری بر تعریف موجود تاریخ اجتماعی
۸	رویکرد نخست، تعریف تاریخ اجتماعی با رویکرد متمم ساختن آن از تاریخ‌نگاری سنتی
۱۰	رویکرد دوم، تعریف تاریخ اجتماعی با اصلت بخشیدن به زندگی مردم
۱۳	رویکرد سوم، تعریف تاریخ اجتماعی با رویکرد اصلت بخشیدن به طبقات فرودست
۱۵	رویکرد چهارم، تعریف تاریخ اجتماعی با رویکرد اصلت بخشیدن به جامعه یا...
۲۰	تعریف پیشنهادی تاریخ اجتماعی
۲۹	رابطه تاریخ اجتماعی با دیگر حوزه‌های مطالعاتی مرتبط
۳۰	تاریخ اجتماعی و جامعه‌شناسی تاریخی
۳۳	تاریخ اجتماعی و انسان‌شناسی (anthropology)
۳۶	تاریخ اجتماعی و مردم‌شناسی و مردم‌نگاری (ethnology)
۳۸	تاریخ اجتماعی و تاریخ فرهنگی
۴۰	تاریخ اجتماعی و تاریخ خرد (microhistory)
۴۲	تاریخ اجتماعی و تاریخ زندگی روزانه
۴۳	تاریخ اجتماعی و شاخه‌های دیگر تاریخ‌نگاری
۴۳	چستی تاریخ اجتماعی شیعیان
۴۵	اهمیت تاریخ اجتماعی شیعیان
۵۳	فصل دوم: سیر تحول مطالعات تاریخ اجتماعی در جهان و تاریخ اجتماعی شیعیان
۵۳	سخن نخست
۵۵	تاریخ اجتماعی در دوران قدیم
۵۹	تاریخ اجتماعی در دوره رنسانس تا پایان قرن نوزدهم
۶۷	تاریخ‌نگاری مارکسیستی

۷۱	تاریخ‌نگاری اقتصادی
۷۴	تاریخ‌نگاری آنالیزها
۷۹	تاریخ اجتماعی به مثابه یک شاخه مستقل تاریخ‌نگاری
۸۷	تاریخ فرهنگی
۸۹	زمینه‌های تاریخ اجتماعی در جهان اسلام
۹۰	تاریخ اجتماعی در ایران
۹۳	توجه به تاریخ اجتماعی شیعیان با تأکید بر ایران

فصل سوم: عوامل مؤثر بر تاریخ اجتماعی و تاریخ اجتماعی شیعیان

۹۵	عوامل مؤثر بر تاریخ اجتماعی
۹۶	۱. نژاد و قومیت
۹۸	۲. نظام باورها و ارزش‌ها به‌ویژه دین و مذهب
۱۰۰	۳. جغرافیا و وضعیت اقلیمی
۱۰۳	۴. رویدادهای طبیعی و غیرطبیعی
۱۰۴	۵. مهاجرت و تبعید به‌جایی جمعیتی
۱۰۶	۶. اشاعه فرهنگی
۱۰۸	۷. جمعیت
۱۱۰	۸. فناوری
۱۱۱	۹. ابتکارها و نوآوری‌ها
۱۱۲	۱۰. نظام‌ها، ساختارها و نهادهای اجتماعی
۱۱۳	عوامل مؤثر بر تاریخ اجتماعی شیعیان
۱۱۵	عوامل تمایزبخش تاریخ اجتماعی شیعیان
۱۴۲	جمع‌بندی فصل

فصل چهارم: مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده تاریخ اجتماعی و تاریخ اجتماعی شیعیان

۱۴۵	روش تعیین مؤلفه‌های تاریخ اجتماعی
۱۴۹	اجزای پیشنهادی برای تاریخ اجتماعی
۱۵۱	بررسی اجزای پیشنهادی تاریخ اجتماعی
۱۵۱	۱. خانواده و خویشاوندی
۱۵۱	۲. فضاهای شهری و روستایی و کوچ‌روی
۱۵۲	۳. نظم اجتماعی (امنیت، ناامنی، راهزنی)
۱۵۲	۴. تحرکات و دگرگونی‌ها و جنبش‌های اجتماعی
۱۵۳	۵. سبک زندگی
۱۶۰	۶. آورده‌های زبانی
۱۶۵	۷. نمادها
۱۶۶	۸. روابط اجتماعی و اخلاقیات
۱۶۶	۹. آداب و رسوم
۱۶۹	۱۰. حرفه‌ها و مشاغل و پایگاه‌های درآمدی و ادوات و دارایی

۱۷۰		۱۱. بهداشت و درمان
۱۷۳		مؤلفه‌های تاریخ اجتماعی شیعیان
۱۷۳		فضاهای کالبدی شهری
۱۷۷		سبک زندگی شیعیان
۱۸۴		آورده‌های زبانی در محیط‌های شیعی
۱۸۵		نمادهای شیعی
۱۸۸		روابط اجتماعی
۱۸۹		ادب و رسوم
۱۹۲		حرفه‌ها و مشاغل
۱۹۳		بهداشت و درمان نزد شیعیان
۱۹۵		فصل پنجم: گونه‌شناسی منابع تاریخ اجتماعی
۱۹۵		الف) منابع عمومی
۱۹۶		ب) منابع روایی
۱۹۸		ج) منابع متعارف تاریخی
۲۰۰		د) سفرنامه‌ها
۲۰۳		سفرنامه‌های نوشته‌شده از سوی غیر شیعیان
۲۰۵		سفرنامه‌های نوشته‌شده از سوی شیعیان
۲۰۶		ه) زندگینامه‌ها و خاطرات
۲۰۶		زندگینامه‌های خودنوشت
۲۱۱		زندگینامه‌های دیگرنوشت
۲۱۲		زندگینامه‌های فراهم‌آمده از تاریخ شفاهی
۲۱۴		و) یادداشت‌ها
۲۱۵		ز) اسناد
۲۱۷		ح) متون و منابع جغرافیایی
۲۱۹		ط) منابع فقهی
۲۲۵		ی) منابع ادبی
۲۲۸		ک) دیگر منابع مکتوب
۲۲۹		ل) منابع غیر مکتوب
۲۳۳		فصل ششم: تأملاتی درباره روش پژوهش در تاریخ اجتماعی شیعیان
۲۳۳		روش و چالش‌های آن در تاریخ اجتماعی
۲۳۶		تأملات روش‌شناختی تاریخ اجتماعی شیعیان
۲۴۱		روش گردآوری اطلاعات
۲۴۳		درنگی درباره نرم‌افزارها
۲۴۳		ابزارهای گردآوری اطلاعات
۲۴۴		سطح فهم و تحلیل
۲۴۶		پردازش اطلاعات

۲۴۹	دو نکته پایانی درباره روش تحقیق در تاریخ اجتماعی
۲۴۹	دوره‌بندی تاریخ اجتماعی
۲۵۳	دوره‌های تاریخ اجتماعی شیعیان
۲۵۳	دوره اول: عصر حضور تا آغاز غیبت کبرا
۲۵۴	دوره دوم: از آغاز غیبت کبرا تا سقوط حکومت عباسی
۲۵۴	دوره سوم: از سقوط حکومت عباسیان تا آغاز صفویان
۲۵۵	دوره چهارم: از عصر صفویان تا پایان قاجاریان
۲۵۶	دوره پنجم: عصر پهلوی تاکنون
۲۵۷	منابع و مأخذ
۲۵۷	منابع فارسی و عربی
۲۷۷	منابع انگلیسی
۲۷۷	پایگاه‌های اطلاع‌رسانی
۲۷۹	نمایه‌ها
۲۷۹	نمایه اعلام
۲۸۵	نمایه آثار
۲۸۷	نمایه مکان‌ها
۲۹۱	نمایه مذاهب، فرقه‌ها، آیین‌ها و ...

مقدمه

بسم الله الرحمن الرحيم

«وَلَمَّا وَرَدَ مَاءٌ مَذِينٌ وَجَدَ عَلَيْهِ أُمَةٌ مِّنَ النَّاسِ يَسْقُونَ وَوَجَدَ مِنْ دُونِهِمُ امْرَأَتَيْنِ تَذُودَانِ قَالَ مَا خَطْبُكُمَا قَالَتَا لَا نَسْقِي حَتَّى يَصْدُرَ الرَّعَاءُ وَأَبُونَا شَيْخٌ كَبِيرٌ فَسَقَى لَهُمَا ثُمَّ تَوَلَّى إِلَى الظِّلِّ فَقَالَ رَبِّ إِنِّي لِمَا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ»^۱

شیعه پژوهی در دهه های اخیر با گام هایی بلند پا به عرصه هایی نو نهاده است. دامن گستراندن این پژوهش ها به موضوع های نو و شناخت چهره ها، نوشته ها و جریان های کمتر شناخته شده از یک سو و به کاربری روش های پژوهشی نو و چیرگی تدریجی رویکرد مسئله محوری و معطوف شدن مطالعات و پژوهش ها به انبوه پرسش های نوپدید از سوی دیگر، سیر تحول شیعه پژوهی را به موضوعی شایسته درنگ و ژرف کاوی تبدیل کرده است. در این میان، تاریخ تشیع و تاریخ شیعیان را باید بی گمان در شمار رشته های شمرد که ضمن تأثیرپذیری از شیعه پژوهی نوین از رویکردهای نو در تاریخ پژوهی هم متأثر بوده است.

فرود آمدن پرنده تاریخ پژوهی — که فراز قله ها جولانگاه آن بود — به دامنه کوه و جانشین ساختن، یا دست کم همنشین کردن توده های مردم با قهرمانان و نخبگان در رقم زدن رویدادهای تاریخی را که به آن تاریخ اجتماعی گفته می شود، می توان مهم ترین تحول در رویکردهای تاریخی دوران معاصر برشمرد. تاریخ اجتماعی شیعیان، زاده پیوند این دو نگاه است.

نخستین ظهور رسمی تاریخ اجتماعی شیعیان در محیط های دانشگاهی کشور، به احتمال به اختصاص یافتن دو واحد درسی بدین موضوع در برنامه و سرفصل درس های رشته تاریخ تشیع در مقطع کارشناسی ارشد بازمی گردد که در سال ۱۳۸۳، به پیشنهاد دانشگاه امام صادق (علیه السلام) به

تصویب وزرات علوم، تحقیقات و فناوری رسید و در سال‌های ۱۳۸۴ و ۱۳۸۵، در قالب اجرای این برنامه به دانشجویان ارائه شد. مدیریت کلاس در هر دو نوبت بر عهده نگارنده بود. اجرای برنامه تاریخ تشیع در مقطع کارشناسی ارشد از سوی برخی مؤسسات آموزش عالی قم، سبب شد که از همان سال نخست ورود نگارنده به شهر قم در سال ۱۳۸۵، در عمل، درگیر ارائه این درس باشم. نگارش چند مقاله و ایراد چند سخنرانی و راهنمایی چند پایان‌نامه و رساله، با بن‌مایه تاریخ اجتماعی شیعیان — که هنوز هم ادامه دارد — و استقبال نسبی طلاب و دانشجویان از این قلمرو مطالعاتی و پژوهشی جدید، انس مرا با مقوله تاریخ اجتماعی شیعیان بیشتر کرد و پیوسته مرا با آن استوارتر ساخت و بر همین پایه، دعوت دوستان گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه در سال ۱۳۹۰، را برای تدوین متنی در این زمینه به عنوان پاسخ به یک نیاز بر خود فرض دانستم. آنچه پیش روی شماست ره‌آورد مطالعات و تأملاتی است که در هفت سال گذشته تاکنون به کتبی و گاه با درنگ‌هایی طولانی صورت بسته است.

توضیحاتی چند بند ذیل می‌توانند روشنگر پاره‌ای ابهام‌ها باشند:

— این کتاب همان‌گونه که نام آن حکایت دارد، درآمدی است برای یک کار گسترده در زمینه تاریخ اجتماعی شیعیان و وظیفه خود را تنها بیان مفاهیم و کلیات این موضوع تعیین کرده است. این کتاب به‌سان المقدمة است برای المجلدات اجتماعی شیعیان در گذر تاریخ. پس آنچه به‌ویژه درباره عوامل، مؤلفه‌ها و منابع تاریخ اجتماعی شیعیان در این کتاب آمده، حتماً باید با این سطح انتظار دآوری شود.

— درهم‌تنیدگی مباحث عمومی تاریخ اجتماعی با تاریخ اجتماعی شیعیان در این کتاب، امری گریزناپذیر است. با توجه به اینکه هنوز متون ناظر به این حوزه مطالعاتی در زبان فارسی بسیار اندک‌اند، به‌ناچار نخست باید مفاهیم عمومی آن توضیح داده شده سپس بر تاریخ اجتماعی شیعیان تطبیق داده می‌شد. ارائه این مطالب در دو بخش یا حتی یک کتاب مستقل از هم، ناگزیر به تکرار بخشی چشمگیر از مطالب می‌انجامد و وانهادن مباحث عمومی تاریخ اجتماعی نیز بی‌تردید ابهام‌هایی فراوان را به دنبال داشت.

— منابعی که در این کتاب به آنها ارجاع داده شده، به‌آسانی می‌توانست تا دو و حتی چند برابر افزایش یابد؛ به دو سبب چنین نشد: پرهیز از افزوده شدن حجم کتاب و دوری جستن از آوردن مطالبی کم‌فایده برای دانشجویان، به‌ویژه در روزگار ما که شناسایی منابع و ارجاع به آنها دشواری دهه‌های پیشین را ندارد.

- در این اثر، برای ارجاع به منابع انگلیسی و پایگاه‌های اطلاع‌رسانی اینترنتی به کمترین حد ممکن بسنده شده است، از آن روی که گمان برده می‌شد مخاطبان کتاب، بیشتر دانشجویان جوانی هستند که توان اندکشان برای مراجعه به منابع انگلیسی و استفاده مستقیم از آنها را باید به عنوان یک واقعیت فهم کرد و توان بالایشان برای مراجعه به منابع اینترنتی و جستجوی آسان در آن را هم نباید از نظر دور داشت.

- این اثر می‌توانست با انبوهی از تصاویر، به‌ویژه در فصل مربوط به مؤلفه‌های تاریخ اجتماعی شیعیان همراه باشد. دشواری‌های انتشار تصویر خوب و روشن در کتاب‌های غیر الکترونیک، پوشیده نیست، بر این اساس، امکان‌سنجی بهره‌بردن از تصویر، به ویرایش‌های بعدی کتاب موکول شد. شایسته است استادان بزرگواری که از این متن برای تدریس استفاده می‌کنند، به تشخیص خود از تصاویر مناسب بهره‌برند و چه ستودنی خواهد شد اگر همه این تصاویر در یک پایگاه اطلاع‌رسانی به اشتراک گذاشته شود.

- چپ‌نشین مطالب کتاب تابع نظمی است که نگارنده توان دفاع از آن را دارد، وگرنه، چپ‌نشی متفاوت هم از سوی داور محترم کتاب پیشنهاد شده بود که اگر به آن عمل می‌شد اکنون این محتوا جامه‌ای دیگر به تن داشت.

- روش ارجاع‌دهی کتاب و تنظیم فهرست منابع تابع شیوه‌نامه‌ای است که از سوی ناشر محترم معتبر شمرده شده است. رویه متعارف در پاره‌ای از نهادهای پژوهشی تفاوت‌هایی با این شیوه ارجاع دارد. به‌ویژه درباره ارجاع به دائرةالمعارف و دانشنامه‌ها، نظر برخی عزیزان در مرحله پایانی و پس از صفحه‌بندی این بود که نام نویسندگان مدخل‌ها هم افزوده شود. این امر چون در برخی موارد به تغییر صفحه‌بندی کتاب می‌انجامید، به چاپ‌های آینده موکول شد.

اگر قرار بر سپاسگزاری از همه کسانی باشد که سهمی در این وجهه دارند باید سیاهه‌ای بلندبالا نگاشته شود؛ که شدنی نیست، پس باید تنها از کسانی نام برد که نام‌برداران آنها جفاست: سرکار خانم فرشته کوشکی، به‌ویژه برای استخراج تعریف‌های تاریخ اجتماعی از منابع گوناگون، حجت‌الاسلام آقای سیدمحمد مهدی موسوی‌نیا، برای تکمیل ارجاعات فصل اول و دوم، سرکار خانم راحله ضائقی، برای برطرف کردن کاستی‌های فهرست منابع، آقای اسماعیل یارمحمدی برای پیگیری‌های اداری، روخوانی نهایی متن و استخراج نمایه‌ها، حجت‌الاسلام والمسلمین آقای رمضان محمدی، مدیر محترم گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و همکاران خدوم و دلسوز در مدیریت پژوهشی و گروه تاریخ سازمان سمت و نیز دفتر

همکاری‌های این سازمان در قم برای همه محبت‌هایی که از آغاز کار تاکنون داشته‌اند. از آقای دکتر داریوش رحمانیان باید جداگانه نام ببرم که زحمت داوری این کتاب را به سفارش پژوهشگاه حوزه و دانشگاه فروتنانه پذیرفت و با بیان تذکراتی راهگشا، عالمانه و هوشمندانه همراه با یک دنیا صفا و همدلی، مرا رهین دانش و ادب خود ساخت. خدایش و خدایشان گرامی بدارد و سربلند کند.

دو داور منتخب سازمان سمت، آقای دکتر ابراهیم موسی‌پور بشلی (پیشتازی ایشان در سامان علمی یافتن مطالعات تاریخ اجتماعی را باید همواره به یاد داشت و بدان بها داد) و سرکار خانم دکتر لیلا نجفیان را هم که لطف و دقت و باریک‌بینی‌هایشان به بهتر شدن اثر کمک کرد ارج می‌نهم و بهترین‌ها را برایشان آرزو می‌کنم.

وظیفه خود می‌دانم که از همه دانشجویان و طلابی که سال‌ها درباره مباحث این کتاب با آنها گفتگو داشته‌ام، از کارکنان دانشگاه باقرالعلوم (ع) که اکنون عضوی از این خانواده علمی هستم و نیز از خانواده محترم خود نسیب یاد کنم؛ به‌راستی واژگانی درخور برای سپاس از آنها نمی‌شناسم. در جهان امروز، حق‌مداران که همچون همیشه تاریخ اندک‌اند، مظلومانه در کناره‌ای به انتظار ایستاده‌اند تا شبانان صاحب قدرت، رمز خویش سیراب سازند تا شاید آنگاه، آنان هم بتوانند به بهره‌اندک خود در این جهان دست یابند. آنها سرمایه‌ای جز رگ پاییدن داشته‌های خود، پشتوانه‌ای کهن و ریشه‌دار و همزمان با آن، حیایی که بازدارنده آنها از آزمندی است، ندارند. امید است کارهای علمی ما گامی در مسیر کمک به آنها باشد. سزااست در پی هر گام که در این مسیر برمی‌داریم، برای آسودن به سایه‌ای پناه ببریم و هر یک در نهان با پروردگار خود چنین بگوییم: «رَبِّ إِنِّي لِمَا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ».

محسن الویری

۳۱ مرداد ۱۳۹۷ عید اضحی ۱۴۳۹ ق